

О.С. Черемська

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ НОРМУВАННЯ У 50–80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зосереджено увагу на особливостях термінологічного нормування у 50–80-ті роки ХХ ст., схарактеризовано основні підходи до нормативних процесів на матеріалі економічної термінологіки, представлені в лексикографічних працях окресленого періоду.

Ключові слова: термінологічна норма, кодифікація норми, мовні варіанти, економічні терміни, запозичення, калькування.

Черемская О.С. Терминологическая нормализация в 50–80-е годы ХХ столетия. В статье сосредоточено внимание на особенностях терминологической нормализации в 50–80-е годы ХХ ст., охарактеризованы основные подходы к процессам нормализации на материале экономической терминологии, представленной в лексикографических работах указанного периода.

Ключевые слова: терминологическая норма, кодификация нормы, языковые варианты, экономические термины, заимствования, калькирование.

Cheremskaya O.S. Terminological standardization in 50–80 years of 20th century. The article highlights the issue of terminological normalization in 50–80 years of 20th century; characterizes the peculiarities of processes of regulation, based on economic terms, which were represented in lexicographical works of the defined period.

Keywords: terminological norm, norm codification, linguistic variants, economic terminology, borrowed words, calks.

У сучасному українському мовознавстві проблемам нормалізаційних процесів присвячені праці О. Гузар, С. Єрмоленко, С. Караванського, Т. Коць, Л. Коць-Григорчук, Л. Мацько, О. Масенко, О. Муромцевої, М. Пилинського, В. Русанівського, О. Сербенської, Л. Струганець, З. Терлака, О. Тараненка, Г. Яворської та ін.; у галузі термінології – Л. Боярової, М. Гінзбурга, К. Городенської, В. Дубічинського, Т. Кияка, І. Кочан, Г. Мацюк, Б. Михайлишина, Л. Туровської, П. Селігея, Л. Симоненко та ін.

Норма в термінології така ж, як і в літературній мові, однак має свої особливості. Як зауважує Л. Боярова, їй властивий «подвійний характер: з одного боку, вона конвенційна, кодифікується правилами й нормативними словниками, а з другого – рухома та варіативна. Динамічна теорія норми в

термінології ґрунтується на коливаннях норми, що є варіантними реалізаціями плану вираження терміна за умови тотожності їхнього плану змісту і можуть спричинити зміну мовних зразків. Коливання норми виникають у термінологічних одиницях на будь-якому мовному рівні (акцентологічному, фонематичному, морфологічному, словотворчому, синтаксичному тощо)...» [1: 45]. У період коливання норми для фахівця виникає проблема вибору варіантної одиниці, розв'язання якої впливає на майбутній стан термінології і норми в ній. За умови коливання норми важливого значення набуває кодифікація – опис норми, її відображення в правилах, фіксування в лексикографічних працях та спеціальній літературі.

На кодифікацію термінологічної норми в різні періоди функціонування української наукової мови впливали суспільно-політичні процеси. У зв'язку з цим у розвитку української наукової термінології спостерігаються періоди піднесення і спаду, зумовлені різними чинниками, переважно екстралінгвістичного характеру. Оскільки наука в різні періоди розвивається нерівномірно, то й «ця нерівномірність позначається і на розвиткові термінології окремо взятих мов» [6: 3]. Такі ж особливості характерні і для терміносистеми економічної сфери. Їх вивчення на сьогодні є актуальним, оскільки сприятиме подальшій роботі з розбудови, систематизації й унормування економічної термінології.

В українській економічній терміносистемі найбільш продуктивними і сприятливими щодо її нормування були 20-ті роки ХХ ст. Протягом цього періоду створено та опубліковано підручники з фінансової науки, збірники «Праць комісії для виучування фінансових справ» за редакцією акад. Л. Яснопольського, «Коротку банківську й комерційну енциклопедію» за редакцією О. Полоцького (Харків, 1926) і низку термінологічних словників: «Практичний російсько-український словники ділової мови» (Київ, 1926), «Короткий російсько-український технічний словник фінансових термінів для вжитку співробітників Губфінвідділу» (Київ, 1924), словник-довідник А. Гіршеля і Д. Ріна «Українська мова в бухгалтерії та статистиці» (Одеса, 1926), «Російсько-український словник банкового діловодства» за редакцією В. Орловського та І. Шелудька (Київ, 1925) та проект «Словника економічної термінології за редакцією» Г. Кривченка та В. Ігнатовича (Харків – Київ, 1930).

У наступному десятилітті розвиток української наукової термінології було призупинено у зв'язку зі згортанням політики українізації, ліквідацією Інституту української наукової мови, виданням у 1933 – 1935 рр. Термінологічних бюлетенів, якими розпочалася боротьба з українським націоналізмом на «мовному фронті» та переслідуванням наукових кадрів, закриттям Української господарської академії в Подєбрадах (1935) [3: 105].

Вищезгадані екстралінгвістичні чинники призвели до ліквідації самостійних наукових традицій творення й унормування української економічної термінології та її розвиток було призупинено. До української термінології почали активно проникати російські економічні терміни. Протягом подальших років науковий потенціал розвивався й координувався з одного центру. У цей період у Москві засновано науково-дослідний фінансовий інститут Міністерства фінансів СРСР, створено один із найкращих словників – «Экономическуюэнциклопедию» (1972–1980).

Період із 50-х до 80-х років ХХ ст. вважають більш сприятливим у розвитку української термінології, ніж попередній. Відновленню термінологічних досліджень та створенню української термінологічної лексики сприяло в цей період заснування президією Академії наук Словникової комісії (1957), основними завданнями якої стало укладання та видання словників з урахуванням традицій термінотворення 20-30-их років, а також систематизація та внормування української наукової термінології. Результатом проведеної роботи було укладення та опублікування впродовж 1959 – 1979 рр. низки термінологічних словників із різних галузей науки: 22 тлумачних та тлумачно-перекладних, 33 перекладних словники, 14 довідників, 4 енциклопедії – усього 75 видань [7: 22–23].

Складним був стан розвитку терміносистеми економічної сфери. Як відзначає дослідниця української фінансово-кредитної термінології вказаного періоду І. Козловець, «деяке пожвавлення й зацікавлення в економічних дослідженнях, розширення меж української науки за хрущовської відлиги не відобразило якісне зростання УФКТ. Тривале використання російськомовної наукової літератури і російської мови в закладах економічної освіти і державної сфери, призупинило розвиток цієї терміносистеми, максимально наблизило її до російської» [3: 106].

Українська наукова термінологія, й зокрема економічна, представлена в цей період в українсько-російських словниках та частково в тлумачному Словнику української мови (1970 – 1980 в 11-ти томах). Серед термінологічних видань економічної сфери варто відзначити «Російсько-український словник соціально-економічної термінології» С. Воробйової та Т. Молодід (Київ, 1966), у якому зафіксовано 20 147 слів та словосполучень, що стосуються економічної, банківської, фінансової, бухгалтерської галузей. Варто зауважити, що словник став віддзеркаленням змін, які відбулися в словниковому складі української мови і в її термінологічній галузі: він містить термінологічні одиниці, відсутні в попередній період, як наприклад: прибуток, прибуткування, прибуткувати, прибутковий, прибутково-видатковий; багатокомпонентні терміни: приріст власних оборотних коштів, вклад на поточний рахунок.

Значення цього словника в тому, що він засвідчив кількісне зростання економічних термінів та сприяв їх нормалізації. Однак ця праця відображає характерні тенденції в розвитку економічної термінології радянської доби: вилучення з обігу власне українських термінів та заміну їх запозиченнями з російської мови або ж кальками: зиск – прибуток, зисковність – прибутковість, добуток гуртовий – доход валовий, убезпечення – страхування, державна скарбниця – казначейство, відсоток – процент, обігові кошти – оборотні кошти та ін. [2].

Характерним явищем було калькування іншомовних термінів не з мови-джерела, а з мови-посередника – російської: котировка, чекодержатель та ін. І хоча паралельно функціонували власне українські та запозичені терміни, на практиці перевагу віддавали термінам, співзвучним із російськими, що в подальшому сприяло витісненню термінів, утворених за власнемовними словотвірними моделями із активного вжитку.

За спостереженнями мовознавців, у цей період відбувається скорочення сфери функціонування економічної термінології, результати наукових досліджень публікують російською мовою, відсутні економічні, періодичні україномовні видання, викладання фахових дисциплін здійснюється теж російською мовою. «Повноцінний розвиток науки про мову дещо стримували певна одноманітність у підходах, слабкість наукових шкіл, брак дискусій і переважна орієнтація українських лінгвістів лише на праці російських колег. Деякі галузі й далі потерпали від нав'язливих ідеологічних регламентацій з боку влади» [5: 6].

Спробою уніфікації та запровадження інтернаціональної термінологічної бази за посередництвом російської мови як мови міжнародного спілкування у радянському просторі, зокрема й у науковій сфері, зведено майже нанівець всі попередні дослідження та проведені роботи в галузі розроблення української термінології, створеної на ґрунті власної мови та з урахуванням норм української літературної мови.

У 1978 році при президії Національної Академії наук України створено Комітет наукової термінології, який продовжує діяльність Словникової комісії. Перед комітетом поставлено такі завдання: 1) організація теоретичної розробки принципів і науково обґрунтованої методики створення терміносистем для різних галузей та впровадження їх у практику; 2) теоретичні й практичні питання уніфікації та систематизації наукової термінології; 3) запровадження термінологічної лексики та норм у мовну практику фахівців та населення [9].

У цей період підхід до вивчення термінології має комплексний характер. Започатковано дослідження шляхів формування окремих українських

терміносистем, зокрема економічної. Також наприкінці 70-х – на початку 80-х років виникає українське теоретичне термінознавство як самостійна наука зі своїм термінологічним апаратом та методологією. Виникнення термінології як науки стає можливим на засаді практичної термінологічної роботи, яку проводили в попередні роки та активно продовжували.

Основним завданням нової науки стає дослідження історії виникнення і розвитку окремих терміносистем різних наукових галузей, аналіз співвідношення власне мовних та запозичених компонентів, визначення та значення терміна, термінології, термінологічної лексики, розбудова концепції напрямів розвитку національного термінотворення та систематизація вже наявної термінолексики. Однак варто звернути увагу на те, що аналізований період, незважаючи на очевидне пожвавлення розвитку національної лексикографічної та наукової праці, відзначається поступовим спадом природного процесу творення національної наукової термінології. Розвиток української термінології, як уже зазначено, спрямовано на шлях мінімальних відмінностей з російською термінологією, про що свідчить аналіз тогочасних лексикографічних джерел та публікування всіх наукових академічних періодичних видань російською мовою.

Дослідниця варіантних форм у термінології О. Радченко, аналізуючи лексикографічні праці другої половини 50-80-х років, стверджує, що для них притаманні деякі спільні риси, зокрема кодифікація багатьох термінологічних одиниць, які суперечили системним можливостям української мови. Для прикладу дослідниця наводить такі зміни в термінологічних одиницях різних галузей: «В українському радянському термінознавстві вважалося, що активне залучання до українських терміносистем віддієслівних іменників на позначення процесів дії з суфіксом -к-, моделей російських прикметникових назв із суфіксом -очн- тощо є виправданим, бо такі тенденції нібито закладені в українській літературній мові, а з 50-х років вони активізувалися» [4: 11]. На думку О. Радченко, така штучна «активізація» цих процесів розхитувала системні межі української мови. За спостереженнями дослідниці, у словниках другої половини 50-80-х років часто як єдино можливі подають терміни, що з'явилися під впливом російської мови (арочний, сиворотка, випуклий), хоча в українській термінології вже тоді існували мовні одиниці, які відповідали системі української мови (арковий, сироватка, опуклий).

Стосовно економічної терміносистеми можемо констатувати скорочення синонімічних рядів, що, незважаючи на негативні тенденції, усе ж сприяло стандартизації, уніфікації термінології. Так у Російсько-українському словнику (Київ, 1968) замість відсоток, процент – процент; замість цінник, прайскурант – прейскурант; замість поступ, прогрес – прогрес; замість еквівалент,

рівновартість – еквівалент; замість система, уклад – система; замість вивласнення, вивлащення, відчуження – відчуження та ін. Російськомовний вплив спостережено в таких термінологічних змінах: орфоепічні зміни в термінах, зміна граматичного роду як наслідок калькування з російської мови, зміна суфіксів та префіксів в українських термінах під впливом відповідних російських. Численними є випадки калькування всієї структури слова відповідних російських термінів і перенесення їх на український мовний ґрунт, наприклад: ґрунтовність – ґрунтовність, обґрун-тований – обґрунтований, диференціальний – диференціальний, соціяльний – соціальний; банкнота (банківка) – банкнот, кредитива – кредитив, метода (спосіб) – метод та ін.; зміна прикметникових суфіксів як наслідок калькування з російської мови -ов- на -н-, наприклад: багажовий (пакунковий) – багажний, транспортний – транспортний; акредитовий – акредитивний, безпатентовий – безпатентний, бюджетовий – бюджетний; калькування структури іншомовного терміна: приємець векселя – векселеодержувач; добротність – доброякісність; додатковий, добавний – накладний; оплатоздатність – податкоспроможність; внаєм – напрокат; гасіння, сплата – погашення, погашання; поручник – поручитель; порука – поручительство; постача – поставка.

У термінологічній галузі цього періоду видано низку бюлетенів, у яких питомі українські терміни, зафіксовані в термінологічних словниках, кваліфіковано як архаїзми і рекомендовано замінити на близькі з російськими відповідниками. У лексикографічній термінологічній практиці настав період занепаду. Російсько-український словник (Київ, 1985) уніфікував українські терміни з відповідними російськими, максимально наближаючи їх за граматичною структурою. У словнику наявна значна кількість скалькованих із російської мови термінів на рівні орфоепії (вилучення літери г, заміна буквосполучення **ія** на **іа** тощо), змін граматичного роду, калькування суфіксів, префіксів, усієї структури терміна.

Отже, продовжуючи роботу з унормування українських терміносистем, варто зважати на такі позитивні тенденції минулих періодів: урахування традицій терміновживання попередніх десятиліть; активізацію власне українських термінів; орієнтацію на інтернаціональну термінологію; використання іншомовних термінів із відповідною адаптацією; наявність варіантних термінологічних одиниць, що свідчить про пошук найбільш вдалої номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боярова Л. Динамічна теорія норми в сучасній термінології. Українська термінологія і сучасність: [зб. наук праць]. / Л. Боярова – Вип. VII / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К., 2007.
2. Воробйова С. А., Молодід Т. К. Російсько-український словник соціально-економічної лексики / С. А. Воробйова, Т. К. Молодід. – [за ред. акад. І. К. Білодіда]. – К., 1966.
3. Козловець І. Розвиток української фінансово-кредитної термінології у 30-80-х роках ХХ століття / І. Козловець // Українська термінологія і сучасність: [зб. наук праць]. – Вип. VII / відп. ред. Л. О. Симоненко – К., 2007.
4. Радченко О. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 / О. Радченко. – Харків, 2000.
5. Селігей П. О. Українське академічне мовознавство за дев'яносто років (1918–2008) / Селігей П. О. // Мовознавство. – 2008.
6. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія : стан та перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : [зб. наук. праць]. – Вип. IV. – К., 2001. – С. 3–8.
7. Симоненко Л. О. Нові підходи до розбудови української наукової термінології / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність: [зб. наук. праць]. – Вип. VI. – К., 2005.
8. Симоненко Л. О. Актуальні проблеми сучасного українського термінознавства / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність: [зб. наук праць]. – Вип. VIII. – К., 2009.
9. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування та функціонування / Л. О. Симоненко. – Умань, 2006.